

Zwoliński, Krzysztof

Historyczne uwarunkowania lokalizacji i rozwoju fabryki wyrobów lnianych w Żyrardowie

Rocznik Żyrardowski 5, 431-450

2007

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Krzysztof Zwoliński

Historyczne uwarunkowania lokalizacji i rozwoju fabryki wyrobów Inianych w Żyrardowie

Sformułowany tytuł artykułu kryje w sobie bardzo rozległe treści. Jednak wytyczone ramy czasowe wystąpienia na konferencji naukowej, jak i wymogi wydawnicze, określające objętość tego artykułu, podyktowały konieczność wybiórczego omówienia tak rozległej problematyki.

Dzieje Zakładów Żyrardowskich oraz ich miastotwórcza rola mają już bogatą literaturę historyczną przedmiotu¹. W poniższych rozważaniach

¹ Wymieńmy tu, m.in. H. Radziszewski, *Bank Polski*, Warszawa 1910; R. Siegel, *Wybrane zagadnienia lokalizacji Zakładów Przemysłu Lniarskiego w Żyrardowie*, „Zeszyty Naukowe SGPIŚ”, Nr XVII z 1959 r.; R. Szafer i W. Trzebiński, *Geneza układu przestrzennego Żyrardowa*, „Biuletyn JUA”, 1954, nr 6; K. Dumala, *Przemiany przestrzenne miast i rozwój osiedli przemysłowych w Królestwie Polskim w latach 1831–1869*, Warszawa – Wrocław 1974; A. Gryciuk, *Rozwój przestrzenny osady fabrycznej w Żyrardowie w latach 1829–1916*, „Rocznik Mazowiecki” 1979 r. VII; J. Wołkowicz, *Strajk żyrardowski 1883 r.*, *Z Pola Walki*, nr 2, Moskwa 1927; Z. Kormanowa, *Dzieje wielkiego strajku 1883 r.* [w:] *Z walk robotników Żyrardowa, Żyrardów 1960*; F. Tych, *Związek Robotników Polskich 1889–1892*, Warszawa 1874 r.; A. Żarnowska, *Klasa robotnicza Królestwa Polskiego 1870–1914*, Warszawa 1974; S. Koszutski, *Rozwój ekonomiczny Królestwa Polskiego w ostatnim trzydziestoleciu 1870–1900*, Warszawa 1905; K. Bajer, *Przemysł włókienniczy na ziemiach polskich od początku XIX w. do 1939 r.*, Łódź 1958; J. Pietrzak-Pawłowska, *Królestwo Polskie w początkach imperializmu 1900–1905*, Warszawa 1955; S. Humnicki, *Prawda o Żyrardowie*, Warszawa 1934; Paweł Hulka-Laskowski, *Mój Żyrardów*, Warszawa 1934; Paweł Hulka-Laskowski, *Księżyc nad Cieszyńem*, Żyrardów 1988; L. Smosarki i K. Zwoliński, *Żyrardowska Rada Delegatów Robotniczych*, [w:] *Z walk robotników Żyrardowa, Żyrardów 1960*; K. Zwoliński, *Proletariat Żyrardowa w okresie wrzenia rewolucyjnego w latach 1917–1920*, [w:] *Odgłosy Rewolucji Październikowej na Mazowszu i Podlasiu*, Warszawa 1970; K. Zwoliński, *Wybory do Rady Miejskiej w Żyrardowie w 1924 r.*, [w:] *Rocznik Mazowiecki*, tom IV, Warszawa 1972 r.; J. Konar, *Strajk w Zakładach Żyrardowskich w 1926 r.*, w czasopiśmie „Z dziejów walk masowych klasy robotniczej w Polsce w latach 1918–1939”, nr 1, 1964; R. Gawiński, *Polityka wobec Zakładów Żyrardowskich w latach 1918–1939*, „Zeszyty Naukowe UŁ” s. 3, z. 13, 1966; S. Drażkiewicz, *Położenie załogi Żyrardowskich Zakładów Lniarskich w okresie okupacji hitlerowskiej w latach 1939–1944*, [w:] *Polska klasa robotnicza*, t. III, Warszawa 1972 r.; W. Ważniewski, *Na przedpolach stolicy 1939–1945*, Warszawa 1974 r.; K. Zwoliński, *Zakłady Żyrardowskie w latach 1885–1915*, Warszawa 1979; *Żyrardów 1929–1945*, Praca zbiorowa pod redakcją nauko-

skupimy się przede wszystkim na uwarunkowaniach lokalizacji w Rudzie Guzowskiej fabryki wyrobów Inianych oraz najważniejszych etapów jej rozwoju.

Nim powstał Żyrardów

Na obszarze, gdzie powstał Żyrardów jeszcze 300 lat wcześniej występowały ostępy wielkiej puszczy. Jej większe zespoły nosiły nazwy: Puszczy Bolimowskiej, Wiskitskiej, Jaktorowskiej, Korabiewskiej. Do czasów współczesnych zachowały się w najokazalszej formie resztki Puszczy Bolimowskiej.

Przez te puszczańskie obszary przepływały z południa na północny zachód liczne rzeczółki, toczące swoje wody ku Bzurze. Główny szlak wodny stanowiła tu i pozostaje nim do dziś rzeczka zwana Radziejówką lub Pisią, nad którą powstał Żyrardów. W rejonie starego młyna na Rudzie Pisia rozwidlała się do młyna Szyszka i płynęła dwoma, a na niektórych odcinkach nawet trzema korytami. Prawe główne koryto Pisi, nad którym zlokalizowana została w 1829 r. fabryka wyrobów Inianych, stało się dla niej źródłem zaopatrzenia w wodę.

Wykorzystując urwiska terenowe przy dolinach rzecznych, spiętrzano ich wody i zakładano w tych miejscach młyny lub folusze. W ten sposób powstały nad Pisią młyny wodne: w Korytowie, Rudzie, Szyszce, Piotrowinie i Wiskitkach.

W XV w. na terenach, gdzie w przyszłości miał powstać Żyrardów, funkcjonował ośrodek przemysłowy nazywany kolejno Ruda, Ruda Wiskitska, Ruda Guzowska. Na przestrzeni XV i XVI w. był to największy obiekt wyrobu żelaza z rud darniowych w dawnej ziemi sochaczewskiej. Huta zbudowana była nad rzeką Pisią. Jej wyposażenie techniczne stanowiły dwa piece – dymarki i młot przekuwający, napędzany energią wodną.

W skład gospodarstwa rudnika wchodziły też pola uprawne, ogród, staw rybny, młyn, dom i budynki gospodarcze. Oprócz tego wybudowanych było 10 domów mieszkalnych dla rodzin kowali, węglarzy, dymarzy, smolarzy i innych robotników.

Na początku XVII w. zasoby rudy darniowej na tym obszarze zostały wyczerpane i dalsza ich eksploatacja stawała się nieopłacalna. Doprowadziło to do zaprzestania produkcji żelaza. Pozostał młyn, flowark, a pod

wą I. Pierzak-Pawłowskiej, Warszawa 1980; J. Kazimierski, *Dzieje Zakładów Żyrardowskich i ich załogi w latach 1829–1885*, Ciechanów 1984 r.; K. Zwoliński, *Pierwsze lata władzy ludowej w Żyrardowie* [w:] *Rocznik Mazowiecki*, t. VI, Warszawa 1976; Z. Landau, J. Tomaszewski, *Sprawa żyrardowska*, Warszawa 1983; Z. Radziszewski, K. Zwoliński, *Żyrardowskie Zakłady Przemysłu Spirytusowego Polmos, Żyrardów* 1995.

koniec XVIII w. wybudowano tartak. Ponadto przy głównym trakcie – Sochaczew–Guzów–Wiskitki–Mszczonów – wzniesiona została karczma o nazwie „Pod trzema Murzynami”.

W latach trzydziestych XIX w. przemysłowe tradycje tej okolicy przejęła fabryka wyrobów Inianych. Nim to nastąpiło, Ruda Guzowska w 1827 r. miała zaledwie 10 domów i 151 mieszkańców².

Początki rozwoju przemysłu Iniarskiego w Królestwie Polskim

Utworzone na kongresie wiedeńskim w 1815 r. Królestwo Polskie od początku swego istnienia przeżywało głęboki kryzys ekonomiczno-społeczny. Wojny napoleońskie, przemarsze wojsk, kampania 1812 r., klęska militarna i upadek Księstwa Warszawskiego doprowadziły do ruiny gospodarczej i wyniszczenia kraju. Na to wszystko nałożyła się jeszcze przestarzała struktura gospodarcza i społeczna kraju nacechowana feudalno-pańszczyźnianymi stosunkami produkcji. Następował spadek produkcji rolnej, ograniczenia w eksporcie produktów rolnych, co doprowadziło do mnożących się bankructw i upadku majątków ziemskich.

Zmierzając do przełamania tych kryzysowych zjawisk, ówczesne władze Królestwa Kongresowego Polski podjęły usilne starania o przebudowę życia gospodarczego i społecznego kraju. Postawiono na rozwój przemysłu, rzemiosła, miast, urbanizacji, odbudowę rolnictwa w kooperacji z przemysłem. Chodziło o rozwinięcie upraw buraków cukrowych, roślin oleistych, konopi, lnu. Szczególną uwagę zwrócono na rozbudowę przemysłu ciężkiego w okręgu staropolskim i przemysłu włókienniczego w regionie Łodzi. Zasadniczy wpływ na przyspieszenie tych procesów miała protekcyjna polityka rządu Królestwa Polskiego, w czym kluczową rolę odegrał ówczesny minister przychodów i skarbu Ksawery Drucki-Lubecki. Przy poparciu rządu powołane zostały określone instytucje prawno-finansowe, jak: Towarzystwo Kredytowe Ziemskie, Towarzystwo Wyrobów Zbożowych (1825 r.), Dom Handlowy (1830 r.) oraz założony w 1828 r. z funduszy państwowych Bank Polski. Zadaniem ich było zapewnienie pomocy finansowej na modernizację gospodarki folwarcznej oraz rozwój przemysłu i handlu w kraju.

Rozumiejąc doniosłość rewolucji przemysłowej, rząd Królestwa Kongresowego dążył przede wszystkim do rozwoju hutnictwa i przemysłu maszynowego, jako czynników warunkujących mechanizację produkcji³.

² W. Pałucki, *Środowisko geograficzno-historyczne (do czasu założenia Żyrardowa)*, [w:] Żyrardów 1829–1945, Warszawa 1980, s. 12–21.

³ W. Ostrowski, *Świetna karta z dziejów planowania w Polsce 1815–1830*, Warszawa 1949.

Równocześnie zabiegano o przyciągnięcie do Królestwa kapitałów obcych, fachowej siły roboczej oraz wysokiej klasy specjalistów. Jednym z nich był Francuz inż. Filip de Girard, wynalazca i konstruktor maszyny do mechanicznego przędzenia lnu. Wynalazku tego dokonał, przystępując do konkursu ogłoszonego w 1810 r. przez Napoleona I na wynalezienie urządzeń do mechanicznego przędzenia lnu. Nagroda ustanowiona w konkursie wynosiła 1 mln franków. Filip de Girard otrzymał patent na swój wynalazek, który uznano, ale zawieszono wypłatę nagrody. Pracując nieustannie nad doskonaleniem swojego wynalazku Girard w 1812 r. założył w Paryżu pierwszą mechaniczną przędzalnię lnu. Upadła ona w czasie kapitulacji Paryża po klęsce Napoleona. Następnie założył drugą fabryczkę, ale prosperowała słabo. Rosły zadłużenia i liczba wierzycieli. W 1815 r. władze Austrii zaproponowały Girardowi przeniesienie jego fabryczki do Hirtenbergu koło Wiednia, zobowiązując się do poniesienia wszelkich kosztów z tym związanych. Wobec mnożących się kłopotów finansowych we własnym kraju, Girard propozycję przyjął. Lata 1815–1824 spędził w Austrii, pracując w przędzalniach nad wdrażaniem swoich wynalazków. Tu też otrzymał propozycję zatrudnienia go na terenie Królestwa Polskiego, którego władze przywiązywały wielką wagę do rozwoju przemysłu lniarskiego, upatrując w tym jednocześnie dodatkowy bodziec dla poszerzenia produkcji rolnej o uprawę lnu⁴.

W Polsce produkcja lniana rozwijała się już w średniowieczu. Jeszcze w XVII i XVIII w. głównym ośrodkiem produkcji lniarskiej w Europie był Śląsk. Dopiero odcięty od rynków zbytu w czasie wojen napoleońskich i blokady kontynentalnej utracił Śląsk swoją wiodącą pozycję na rzecz Anglii, Holandii, Belgii, Francji. Produkcja lniarska na Śląsku upadła, ale zostało jej kadrowe zaplecze, możliwe do wykorzystania przy tworzeniu przemysłu lniarskiego w centrum kraju. Tak właśnie uczyniły władze Królestwa Polskiego.

W pierwszych latach tworzenia przemysłu lniarskiego w centrum kraju trzeba było pokonywać piętrzące się trudności natury finansowej, technicznej, kadrowej, surowcowej, organizacyjnej i mieszkaniowej dla sprowadzanych fachowców. Ważną przeszkodę stanowiła też konkurencja tanich wyrobów lnianych importowanych z Austrii i Prus oraz ziem polskich pozostających pod ich zaborami. Dopiero w 1822 r. granice te obwarowane zostały barierami celnymi. Nastąpiło wówczas przyspieszenie procesu rozwoju przemysłu lniarskiego w centralnej części Królestwa Polskiego zasilonego napływem specjalistów z państw zachodnich, w tym ze Śląska i Wiel-

⁴ F. Kucharzewski, *Filip de Girard i jego prace we Francji i w Polsce*, Warszawa 1886; A. Rynkowska, *Filip Girard*, Warszawa 1949.

kopolski. Zachętę dla przybyszów stanowiły dawane im mieszkania, udzielane pożyczki bankowe na budowę i uruchomienie fabryk oraz warsztatów chałupniczych.

W tym czasie rozpoczęte zostały rozmowy z Filipem de Girardem. Zaproponowano mu by osiedlił się w Królestwie Polskim i pokierował budową mechanicznej przędzalni lnu według swojego wynalazku.

Początkowo Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych na centrum przemysłu lniarskiego wytypowała Łódź. Przemawiało za tym jej centralne położenie, duże zasoby dobrej jakościowo wody oraz liczni koloniści niemieccy, zajmujący się uprawą lnu.

Pierwsza osada płóciennicza w tym regionie powstała w 1823 r. w posiadłościach właściciela Zduńskiej Woli Stefana Złotnickiego. W 1824 r. uruchomione zostały: zakład płócienniczy Paschalisa w Lipkowie, przędzalnia lnu i konopi Adama Rudzkiego w Grzegorzewiczach koło Mszczonowa, zakład płócienniczy w Łodzi i inne. Jednakże nie były to jeszcze sprzyjające lata dla rozwoju przemysłu lniarskiego. Przegrywał wciąż w konkurencji z przemysłem wełnianym i bawełnianym, które osiągały większe efekty ekonomiczne. W wyniku tego kadra tkaczy i prządków w poszukiwaniu lepszych warunków pracy oraz wyższych zarobków porzucała pracę w produkcji lnianej i przechodziła do branży wełniano-bawełnianej. Do tego dochodziły trudności z upowszechnieniem uprawy lnu oraz wciąż niski poziom techniki obróbki tego surowca w procesie przędzenia. Te nakładające się niekorzystne czynniki po kilku latach doprowadziły ostatecznie do upadku przemysłu lniarskiego zapoczątkowanego w Łodzi i jej regionie⁵.

Doznane porażki wywołały powszechne przekonanie, że kluczem do rozwoju przemysłu lniarskiego jest zastosowanie techniki mechanicznego przędzenia lnu w wymiarze fabrycznym. W tym celu władze Królestwa Kongresowego po wnikliwym rozpoznaniu możliwych ofert w tej dziedzinie zdecydowały się ostatecznie pozyskać dla swoich planów wsparcie inżyniera Filipa de Girarda i na bazie jego wynalazków przystąpić do budowy nowoczesnego przemysłu lniarskiego. Na lokalizację tej nowej gałęzi produkcji wyznaczono Warszawę i jej okolice.

Pierwsza umowa z Filipem de Girardem zawarta została 13 lipca 1825 r. i stanowiła, że założy on w Warszawie przędzalnię lnu na wzór fabryki w Hirtenbergu. Układ ten uzyskał 9 sierpnia 1825 r. akceptację Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego z jednoczesnym wyznaczeniem na

⁵ A. Rynkowska, *Działalność gospodarcza władz Królestwa Polskiego na terenie Łodzi przemysłowej w latach 1821–1831*, Łódź 1951, s. 225 i n.; G. Missalowa, *Studia nad powstaniem łódzkiego okręgu przemysłowego (1815–1870)*, t. I, Przemysł, Warszawa 1964, s. 160–161.

jego realizację budynku na Solcu użytkowanym wcześniej przez Karola Maya. Wykonanie tych postanowień zostało jednak nieco odłożone w czasie, gdyż 1 sierpnia 1825 r. Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych zawarła z Girardem kolejną umowę, która zobowiązywała go do natychmiastowego przybycia do Warszawy i objęcia stanowiska naczelnego mechanika przy Wydziale Górniczym Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu. Przyjmując to stanowisko Girard w pierwszej kolejności musiał zająć się kopalniami olkuskimi. Z tej racji wkrótce na czele studyjnej grupy górników i inżynierów wyjechał w celach naukowych do państw zachodnich – Niemcy, Holandia, Anglia. Celem tego wyjazdu było wybranie i zakup niezbędnych maszyn na potrzeby rozwoju przemysłu krajowego oraz rozeznanie stosowanych tam technologii produkcji. Misja zakończyła się pełnym sukcesem. Do kraju zaczęły napływać – choć nielegalną drogą – transporty zakupionych maszyn i urządzeń najnowszych technologii. Przybyło też kilkanaście zwerbowanych rodzin górniczych.

Powrót grupy Girarda do Warszawy nastąpił w początkach 1827 r. Wówczas też wrócono z nim do rozmów w sprawie uruchomienia w Warszawie mechanicznej przędzalni lnu, przerabiającej miejscowy surowiec. W 1828 r. Girard ponownie został wydelegowany do Anglii celem rozpoznania stosowanej tam techniki i technologii produkcji lnianej. Miał też dokonać zakupu potrzebnych maszyn przędzalniczych.

W tym czasie władze centralne kraju zainicjowały akcję spopularyzowania planów stworzenia nowoczesnego przemysłu lniarskiego, skoncentrowanego w Warszawie i jej okolicach. Nadzieję na sukces w tej dziedzinie łączono głównie z zastosowaniem wynalazków, dorobku technicznego i talentu inżyniera Filipa de Girarda. Na patrona całego przedsięwzięcia postanowiono powołać określone towarzystwo. Jak wynikało z kontraktu spisanego 6 września 1828 r. swój udział w takim Towarzystwie deklarowali, m.in. właściciele dóbr Guzowskich – bracia Piotr, Jan i Henryk Łubieński. Uwieńczeniem tego zamysłu było zawiązanie się w Warszawie 24 czerwca 1829 r. Towarzystwa Wyrobów Lnianych z udziałem braci Łubieńskich. Była to jedna z pierwszych spółek akcyjnych w Królestwie Polskim powołana z inicjatywy i przy poparciu władz centralnych. Jednym z jej zadań miało być propagowanie uprawy lnu na ziemiach polskich. Czyniono to głównie za pośrednictwem prasy.

Równolegle z prowadzeniem kampanii informacyjnej uruchomiona została w Warszawie w budynku przy ulicy Trębackiej pierwsza przędzalnia mechaniczna lnu. Funkcjonowała pod firmą „Towarzystwo Wyrobów Lnianych de Girard”. Siłą napędzającą stanowiła maszyna parowa o mocy 4 KM. W pomieszczeniach tej fabryki obradowała pierwsza publiczna sesja

wspomnianego Towarzystwa Wyrobów Lnianych⁶. W następstwie tego firma zamieściła na łamach Gazety Warszawskiej 15 lipca 1829 r. „Projekt założenia fabryki przędzenia lnu i tkania płótna na machinach” wynalezionych przez Girarda. Projekt datowany był 1 lipca 1829 r. Zawierał jednocześnie apel skierowany do właścicieli dóbr ziemskich, by zgłaszali oferty na lokalizację takiej fabryki. Zgłoszeń napłynęło wiele, ale żadne nie spełniało postawionych warunków jak: siła wodna, odpowiednia liczba robotników, bliskość Warszawy⁷. Ostatni warunek był ważny z względu na osobę Girarda. Miał on przecież kierować nową fabryką będąc jednocześnie głównym ekspertem rządu w Warszawie. Stąd też fabryka nie mogła być zlokalizowana zbyt daleko od Warszawy.

W 1829 r. uruchomiona została eksperymentalna mechaniczna przędzalnia lnu w pomieszczeniach młyna w Marymoncie koło Warszawy. Siłę wodną młyna wspomagała machina parowa o mocy 4 KM, napędzając 6 maszyn przędzalniczych o 726 wrzecionach. Wdrażana tu produkcja miała jednocześnie służyć szkoleniu potrzebnej kadry, doskonaleniu maszyn, jak i potwierdzeniu lub zaprzeczeniu trafności lokalizacji fabryki w Warszawie⁸. Produkcję w fabryce wstrzymano po wybuchu powstania listopadowego.

Towarzystwo Wyrobów Lnianych pod firmą „Karol Scholtz i Współka”

Równocześnie z procesem wdrażania produkcji w mechanicznej przędzalni lnu w Marymoncie, Filip de Girard wraz z bratankiem Henrykiem na zaproszenie Łubieńskich wizytował w 1829 r. ich dobra w Guzowie. Miał ocenić realność zgłoszonej przez Łubieńskich propozycji zbudowania fabryki wyrobów lnianych w Rudzie Guzowskiej⁹. W wyniku dokonanych analiz w terenie, Girard potwierdził trafność lokalizacji budowy tej fabryki, gdyż spełniała ona niemal wszystkie wymagane warunki.

Do podstawowych uwarunkowań, które zadecydowały o budowie fabryki wyrobów lnianych w dobrach hrabiów Łubieńskich w Rudzie Guzowskiej należały:

⁶ J. Kazimierski, *Dzieje Zakładów Żyrardowskich i ich załogi w latach 1829–1885*, Ciechanów 1984.

⁷ „Gazeta Warszawska”, nr 186, 15 VII 1829 r.

⁸ Tamże.

⁹ S. Smolka, *Korespondencja Lubeckiego z ministrami, sekretarzami stanu Ignacym Sobolewskim i Stefanem Grabskim*, Karków 1909, t IV, s. 508.

- inicjatywa braci Łubieńskich, zmierzająca do wybudowania w ich dobrach w Rudzie Guzowskiej fabryki wyrobów lnianych;
- protekcyjna polityka władz Królestwa Polskiego skierowana na uprzemysłowienie kraju;
- uzyskane na budowę fabryki kredyty z Banku Polskiego, którego dyrektorem był Henryk Łubieński;
- zastosowanie przy udziale i pod nadzorem technicznym Filipa de Girarda wynalezionych przez niego i ciągle doskonalonych machin do mechanicznego przędzenia lnu;
- żyzne okoliczne ziemie, nadające się pod uprawę lnu, co miało zagwarantować zaopatrzenie w podstawowy surowiec;
- szeroko rozpowszechnione w tym regionie tradycje uprawy lnu i chałupnictwa wyrobów lnianych, np. we wsi Kozłowice w pobliżu Rudy Guzowskiej;
- łatwe pozyskanie taniej siły roboczej spośród mieszkańców przeludnionych okolicznych wsi i miasteczek;
- zasobne w budulec rozległe lasy;
- zapewnienie zaopatrzenia w wodę do celów produkcyjnych z zasobów przepływającej tu rzeczki Pisi;
- powiązanie rozwoju przemysłu ze wsparciem dla rozszerzenia i intensyfikacji produkcji rolniej;
- dogodne położenie Rudy Guzowskiej w pobliżu Warszawy i przy głównej trasie wiodącej do niedalekiej Łodzi, dawało możliwość dopływu fachowców oraz nawiązywania kooperacji w sferze produkcji i zbytu towarów;
- rozległe okoliczne lasy zapewniały dostatek drewna na budowę obiektów fabrycznych, jak i do podgrzewania kotłów parowych;
- wykorzystania spiętrzonych wód rzeki Pisi jako siły napędowej młynów, tartaków i turbin fabrycznych¹⁰.

Zarówno pomyślna ocena funkcjonowania przędzalni lnu w Marymoncie, jak i opinia Girarda, akceptująca plany lokalizacji nowej fabryki wyrobów lnianych w Rudzie Guzowskiej, doprowadziły do zawarcia umowy między Komisją Rządową Spraw Wewnętrznych a Towarzystwem Wyrobów Lnianych na budowę wielkiej przędzalni mechanicznej lnu i konopii oraz tkalnie wyrobów lnianych w dobrach Guzowskich. 1 III 1830 r. umowę tę podpisali – komisarz fabryk Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych

¹⁰ Zobacz: R. Singiel, *Wybrane zagadnienia lokalizacji Zakładów Przemysłu Lniarskiego w Żyrardowie*, Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Planowania i Statystyki, Warszawa 1959, nr 17, s. 61–87.

Franciszek Lelowski, a ze strony Towarzystwa Wyrobów Lnianych – Józef Lubowidzki, Henryk Łubieński i Karol Scholtz. Na mocy tej umowy Towarzystwu odstąpione zostały sprowadzone wcześniej z Anglii maszyny, zapasy lnu i udzielona pożyczka w kwocie 84 866 zł. Ogólne zadłużenie Towarzystwa z tego tytułu obliczone zostało na sumę 180 000 zł¹¹. Postanowienia, wynikające z zawartej umowy, zatwierdzone zostały na posiedzeniu Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego w dniu 23 III 1830 r.¹²

Kolejnym etapem działań Towarzystwa Wyrobów Lnianych było powołanie pierwszej w Królestwie Polskim spółki celem wybudowania w dobrach guzowskich w osadzie zwanej na cześć Girarda – Żyrdowem z herbem rodziny Girardów „...fabryki przędzenia lnu na machinach podług wynalazku pana Filipa de Girard, wyrabiania przędzy na płótno i inne wyroby lniane, tudzież handel wszystkimi wyrobami z fabryki tej pochodzącymi”.

Akt założenia fabryki przędzalni lnu w Żyrdowie spisany został 9 VIII 1830 r. przed notariuszem Aleksandrem Engelke w Warszawie. Spółka przyjęła nazwę „Karol Scholtz i Współka”. Założycielami, a jednocześnie udziałowcami nowo powstającego przedsiębiorstwa byli: Tomasz Łubieński, występujący w imieniu Domu Handlowego pod firmą „Bracia Łubieńscy i Współka”, Jan Łubieński, Józef Lubowidzki, wiceprezes Banku Polskiego, Henryk Łubieński, dyrektor Banku Polskiego i Karol Scholtz, radca handlowy Banku Polskiego. Wyłoniony został zarząd spółki w składzie: Karol Scholtz, Józef i Henryk Łubieńscy¹³.

Kierownictwo techniczne nad budową i wyposażeniem fabryki przekazano Filipowi de Girard. Prace budowlane przy wznoszeniu przędzalni lnu według projektów i pod nadzorem wybitnego architekta Jana Jakuba Gaya rozpoczęły się w 1830 r. Równocześnie budowane były pierwsze domy mieszkalne dla około 500 rodzin robotniczych głównie tkaczy sprowadzanych z Czech. Tadeusz Łubieński urządził tu też bielarnię lnu¹⁴. Cały teren przeznaczony pod budowę fabryki obejmował 18 mórg gruntu przylegającego do rzeki Pisi.

Wybuch powstania listopadowego spowodował wstrzymanie na pewien czas prac budowlanych. Wznowiono je w 1832 r.

¹¹ AGAD, Rada Administracyjna K.P., 18, s.183.

¹² Tamże, s. 197.

¹³ APW, Kancelaria notarialna Aleksandra Engelke, nr aktu 5689, 9 VIII 1830 r. oraz H. Radziszewski, *Bank Polski*, Poznań 1919, s. 236.

¹⁴ K. Bajer, *Przemysł włókienniczy na ziemiach polskich od początku XIX wieku do 1939 r.*, Łódź 1959, s. 153; S. Łoza, *Architekci i budowniczowie w Polsce*, Warszawa 1954. Jan Jakub Gay (1803–1849) był architektem warszawskim, twórcą wspólnie z Antonim Corazzim gmachu Banku Polskiego, projektował gmach papierni w Jeziornie k/Warszawy w stylu szwajcarskim.

Wybudowana w Żyrardowie Fabryka Wyrobów Lnianych o kubaturze około 30 tys. m³ należała do największych na ziemiach polskich i w Europie. Budynek fabryki miał kształt wydłużonego prostokąta o trzech piętrach, nie licząc poddaszy i podpiwniczenia. Hale produkcyjne na każdym piętrze miały po 15 m szerokości i 108 m długości.

Obok trzech kominów budynek przędzalni lnu miał w lewej części frontonu żelazną wieżyczkę, na której umieszczony był zegar na wysokości trzeciego piętra. Na głównym kominie fabrycznym zamontowany był dzwonek, który swoim sygnałem „zwoływał ludzi do pracy w fabryce” – nazwany z czasem przez robotników „świstawką”. Sygnały dzwonka – świstawki słychać było w promieniu kilku kilometrów. Obok głównego komina stał murowany budynek maszynowni, wyposażonej w sześć kotłów parowych wmurowanych w wielki piec o sześciu paleniskach. Dopełnienie wyposażenia maszynowni stanowiła maszyna parowa wysokiego ciśnienia o sile 40 KM, napędzająca 30 maszyn. W oddzielnym dwupiętrowym budynku mieściły się warsztaty mechaniczne wyposażone w tokarnie i maszyny do borowania otworów. Napędzane były własną maszyną parową wysokiego ciśnienia. Zabudowę terenu fabrycznego stanowiły też murowane budynki dla kuźni, farbiarni, gazometru, kotła miedzianego, dwa domy fabryczne, w których zainstalowanych było 28 krosien tkackich, szopa drewniana dla przechowywania sikawki przeciwogniowej, drewniane składy węgla, cztery studnie, w tym jedna na korbę żelazną i podłączoną pompą.

W pierwszych domach fabrycznych wybudowanych dla robotników mieszkały 44 rodziny tkaczy, którym przydzielonych zostało 75 warsztatów. W obrębie terenu fabrycznego znajdowało się ponadto 5 domów przeznaczonych głównie dla kadry robotniczej. Mieszkało w nich 60 rodzin.

Teren fabryczny ogrodzony był parkanem z prętów żelaznych osadzonych na fundamencie z kamienia. Przy bramie wiodącej na dziedziniec fabryczny ustawiona była latarnia olejowa, przerobiona potem na oświetlenia gazowe.

Część rodzin tkaczy zamieszkiwała w kolonii domów fabrycznych, wybudowanych poza terenem fabryki. Stanowiły one zaczątek osady fabrycznej Żyrardów.

Na początku 1833 r. przędzalnia lnu z Marymontu przeniesiona została do Żyrardowa. Uruchomienie produkcji w fabryce żyrardowskiej nastąpiło 24 VII 1833 r. Była to kolejna ważna data w rozwoju fabryki i powstawania osady robotniczej w Żyrardowie.

Pierwsze lata nie były pomyślne dla rozwoju fabryki. Spowodowane to było w szczególności takimi czynnikami, jak: brak kapitału na prowadzenie dalszych inwestycji, niski stan techniczny parku maszynowego, wytwa-

rzany we własnych warsztatach mechanicznych, nieudolna organizacja i administrowanie fabryką oraz brak dostatecznej liczby specjalistów. Produkcja prowadzona była głównie w systemie chałupniczym. Na ogólną liczbę 200 warsztatów tkackich tylko 24 zlokalizowane w fabryce, a pozostałe przydzielone chałupnikom¹⁵.

Mimo tych trudności zakłady jednak rozwijały się, rosła produkcja, a towary żyrardowskie dzięki swej wysokiej jakości zdobywały coraz większe uznanie na rynkach zagranicznych. Wymownym tego dowodem był fakt, że wyroby żyrardowskie prezentowane w latach 1833–1847 na światowych wystawach przemysłowych otrzymywały szereg medali i wyróżnień¹⁶.

Koszty produkcji kształtowały się jednak zbyt wysoko, przez co fabryka żyrardowska nie mogła skutecznie konkurować z innymi firmami tej branży, szczególnie zagranicznymi. W konsekwencji doszło niemal do bankructwa fabryki.

Fabryka żyrardowska własnością Banku Polskiego (1847–1857)

W 1847 roku Bank Polski, chcąc odzyskać pożyczone spółce kapitały, ogłosił przymusową sprzedaż fabryki. W czasie publicznej licytacji wobec braku reflektantów Bank nabył fabrykę za sumę 54 000 rubli. Administrowanie fabryką bezpośrednio przez Bank trwało 10 lat. Okres ten nie przyniósł większych zmian rozwojowych fabryki. Mimo to, w tym czasie – najprawdopodobniej w 1847 r. sporządzony został niedatowany plan przestrzenny zagospodarowania osady fabrycznej zatytułowany: „Plan kolonii zwanej Żyrardów z zakładem wyrobów lnianych na gruncie majątności Guzowa w okręgu sochaczewskim w Guberni Warszawskiej położonej”. Istotny wpływ na koncepcję tego planu oraz na przyśpieszenie dalszego rozwoju osiedla miało niewątpliwie połączenie kolejowe z Warszawą, które Żyrardów otrzymał w 1845 r. w ramach oddanego do eksploatacji odcinka kolei warszawsko-wiedeńskiej.

Dla Banku Polskiego administrowanie fabryką było bardzo kłopotliwe, zwłaszcza, że nie przynosiła zysków. W 1854 r. Bank ogłosił powtórnie sprzedaż fabryki. Nabywców zgłaszało się wielu, ale do zawarcia zamierzonej transakcji nie dochodziło. Ostatecznie najbardziej godnymi zaufania kontrahentami okazali się dwaj niemieccy przemysłowcy z Moraw – Karol

¹⁵ J. Kazimierski, *Dzieje Zakładów Żyrardowskich...*, op. cit., s. 67–70.

¹⁶ H. Grote, *Filip de Girard wynalazca mechanicznego prędkienia lnu*, Moskwa 1878, s. 24.

Hielle i Karol Dittrich. Oni też 13 marca 1857 r. kupili fabrykę za sumę 96.000 rubli.

Umowa kupna i sprzedaży określa m. in., że Bank udzieli nabywcom pożyczki w kwocie 137 000 rubli z przeznaczeniem na dalszą rozbudowę i modernizację fabryki oraz, że będzie sprawował kontrolę nad jej działalnością ekonomiczną i finansową. Hielle i Dittrich natomiast zobowiązali się, że będą systematycznie rozbudowywali fabrykę i pomnażali jej produkcję.

Karol Hielle i Karol Dittrich właścicielami fabryki żyrardowskiej w latach 1857–1885

Warunków umowy dotrzymały obie strony. Nowi właściciele, wykorzystując pożyczkę Banku, przystąpili do gruntownej rozbudowy i unowocześnienia technicznego fabryki. W chwili kupna fabryki miała ona zaledwie trzy oddziały produkcyjne: przędzalnia, tkalnia ręczna i blicharnia.

W latach 1870–1880 fabryka miała już dziesięć oddziałów produkcyjnych i pomocniczych, jak: przędzalnia mechaniczna lnu, blicharnia, farbiarnia i apretownia wraz z maglowniami, pończoszarnia, przędzalnia wełny, bawełny, warsztaty mechaniczne, fabryczna gazownia i oddział budowlany.

Uruchamianiu nowych oddziałów produkcyjnych towarzyszyły inwestycje w zakresie rozbudowy parku maszynowego. Zilustrujemy to tylko na podstawie dwóch głównych oddziałów produkcyjnych – przędzalni i tkalni.

W 1842 r. w przędzalni było zainstalowanych 3420 wrzecion, w 1865 r. – 7 500 wrzecion, a w 1880 r. – 16 000 wrzecion.

W 1857 r. istniała jedna tkalnia ręczna z niewielką liczbą warsztatów. W 1865 r. pracowała już tkalnia mechaniczna o 500 krosnach, która w 1876 r. miała – 1 000, a w 1880 r. – 1 650 warsztatów tkackich mechanicznych. Równoległe z tym rozbudowano tkalnię ręczną, gdzie ze 130 warsztatów w 1873 r. nastąpił wzrost do 250 w 1880 r.

Główną siłę napędową w fabryce stanowiły wówczas maszyny parowe. W 1866 r. w zakładach czynnych było 6 maszyn, o łącznej mocy 254 KM w porównaniu do 4 o mocy 99 KM z 1857 r. W 1872 r. moc maszyn parowych wynosiła już 400 KM.

W miarę rozbudowy zakładów rosła liczba zatrudnionych robotników. W okresie, kiedy zakłady stanowiły własność Banku Polskiego, było około 800 robotników. W 1876 r. liczba ta wzrosła do 3 350, w 1880 r. – do 5 600, a w 1880 r. do 7 300.

Liczba cudzoziemców pracujących w zakładach wynosiła w 1876 r. – 850 osób i zmalała do 580 w 1880 roku. Cudzoziemcy – głównie Niemcy i Czesi – stanowili wysoko kwalifikowaną część załogi i sprawowali funkcje wyższego i średniego dozoru technicznego¹⁷.

Ten prawie czterokrotny wzrost liczby żyrardowskiej klasy robotniczej wywrzeć musiał zasadniczy wpływ, tak na rozwój osady fabrycznej, jak i na układ stosunków społecznych i politycznych mieszkańców gminy żyrardowskiej.

Z biegiem lat zwłaszcza, gdy fabryka osiągnęła optimum swojego stanu zatrudnienia, zaczęły kształtować się kolejne pokolenia rodzimej, żyrardowskiej klasy robotniczej. W osadzie następował szybki, choć daleko niewystarczający do potrzeb rozwój budownictwa mieszkaniowego – głównie fabrycznego – lokalizowanego w pobliżu zakładów. Grunty pod zabudowę fabrykanci wykupywali od Sobańskich, kolejnych właścicieli Rudy Guzowskiej. Do 1868 r. wybudowane zostały 24 fabryczne domy mieszkalne. W tym też czasie adaptowano do celów mieszkalnych budynki, w którym mieściła się tkalnia ręczna, zlokalizowany przy ul. Familijnej. Dom ten urządzony był na wzór koszar z przeznaczeniem dla robotników, dochodzących do pracy z dalszych miejscowości. Mieszkańcy osady nazwali go „familijniakiem”.

Okolo 1871 r. na drugim planie zagospodarowania przestrzennego Żyrardowa zatytułowanym: „Projekt sytuacji mającego się zbudować kościoła katolickiego, domu dla księdza i cmentarza w osadzie 'Żyrardów'”, zaznaczonych było 30 domów mieszkalnych¹⁸. W 1882 r. domów tych było już 70. Ciągłe rosnące zapotrzebowanie na mieszkania w Żyrardowie spowodowało też rozwój budownictwa prywatnego.

Zawiązanie Towarzystwa Akcyjnego

Nowy rozdział w historii zakładów i osady zapisał się w 1885 r., kiedy właściciele fabryki doprowadzili do utworzenia Towarzystwa Akcyjnego. W gronie założycieli byli: Karol Dittrich (syn Karola) – przemysłowiec i współzałożyciel firmy „Hielle i Dittrich”, Ludwik Marcelin – kupiec, Mikołaj Wątróbski – emeryt, Piotr Garvie – technik, Stefan Kossuth – technolog (wszyscy zamieszkali w Żyrardowie), Klemens Opelt – kupiec zamieszkały

¹⁷ K. Zwoliński, *Zakłady Żyrardowskie w latach 1885–1915*, Warszawa 1979, s. 27–31.

¹⁸ Plan Żyrardowa z ok. 1871 r., wykonany przez Z. Dołatowskiego „Biuletyn Instytutu Urbanistyki i Architektury”.

w Warszawie, Gustaw Dittrich (syn Ludwika) – kupiec, Ernest Kessner – kupiec zamieszkały w Schonlinde (Austro-Węgry)¹⁹.

Te osoby, na czele z dotychczasowymi właścicielami Zakładów Żyrardowskich, zapewniły sobie zdecydowaną większość akcji, a tym samym i decydujący głos w zawiązanym Towarzystwie Akcyjnym.

Projekt statutu Towarzystwa opracowany został w listopadzie 1884 r., a zatwierdzony przez Cara Aleksandra III w Gątczynie 19 kwietnia 1885 r.²⁰.

Kapitał zakładowy Towarzystwa ustanowiony został w wysokości 9 mln rubli, co stawiało je w rzędzie największych towarzystw akcyjnych w Królestwie Polskim. Prezesem Towarzystwa został syn założyciela firmy Karol Dittrich²¹.

Podstawowy model struktury organizacyjnej Towarzystwa Akcyjnego Zakładów Żyrardowskich Hiellego i Dittricha nie zmienił się, aż do chwili zniszczenia ich podczas pierwszej wojny światowej. Niemniej jednak, Towarzystwo przechodziło szereg zmian natury organizacyjnej i formalno-prawnej.

Pierwszą z tych zmian była sprzedaż przez Karola Dittricha w 1899 r. swoich udziałów w Towarzystwie spółce, w skład której wchodził m.in. jeden z banków petersburskich oraz współwłaściciel Zakładów Scheiblera w Łodzi Edward Herbst²². Nadal jednak Dittrich pozostawał prezesem *Zarządu* Towarzystwa aż do 1905 r. Wówczas, pod wpływem wydarzeń rewolucyjnych, jakie miały miejsce w Żyrardowie, Dittrich opuścił osadę i wyjechał za granicę²³. Do Żyrardowa już nie wrócił. Nazwisko jego, podobnie jak nie żyjącego Hiellego, pozostało już tylko symbolicznie w nazwie Towarzystwa Akcyjnego Zakładów Żyrardowskich tak długo, dopóki istniało.

Potencjał gospodarczy Zakładów

Utworzenie Towarzystwa Akcyjnego miało zasadniczy wpływ na dalszy systematyczny rozwój potencjału produkcyjnego i gospodarczego Zakładów Żyrardowskich. Tereny Rudy Guzowskiej coraz szerzej przechodzi-

¹⁹ Muzeum Mazowsza Zachodniego w Żyrardowie, Projekt aktu zawiązania Towarzystwa Akcyjnego Zakładów Żyrardowskich Hiellego i Dittricha, s.1.

²⁰ Ustawa Towarzystwa Akcyjnego Zakładów Żyrardowskich Hiellego i Dittricha, Łódź 1885, s. 3.

²¹ Muzeum Mazowsza Zachodniego w Żyrardowie, Projekt aktu zawiązania Towarzystwa Akcyjnego Zakładów Żyrardowskich Hiellego i Dittricha, s.1.

²² Źródła do dziejów klasy robotniczej na ziemiach polskich, Warszawa 1962, t. I, cz. I, s. 454.

²³ A. Wróblewski, *Fragetowe łyżeczki*, Warszawa 1955, s.51.

ły na rzecz fabryki. Powoli zanikało też używanie historycznych nazw miejscowości tego regionu jak: „Ruda Guzowska”, „Szyszka”, „Mariampol”, „Teklinów”, a upowszechniało się określenie „Żyrardów”, którego zasięg terytorialny obejmował już wszystkie te obszary. Według rejestru pomiarowego z 1903 r., ogólna powierzchnia terenu fabrycznego wydzielonego z Guzowa, Mariampola i Rudy wynosiła 254 morgi²⁴. Towarzystwo Akcyjne Zakładów nabywało nowe obszary ziemi nie tylko w celu poszerzenia terenów czysto fabrycznych, ale prowadziło także własne gospodarstwo rolne. Pomysłane ono było głównie jako zaplecze ogrodniczo-warzywne dla potrzeb własnych oraz baza paszowa dla koni, których siła pociągowa miała szerokie zastosowanie w transporcie wewnętrznym fabryki.

Zakłady stały się przedsiębiorstwem wielowydziałowym, zabezpieczającym we własnym zakresie realizację całego cyklu produkcyjnego, począwszy od sprowadzania surowców po sprzedaż gotowych wyrobów, poprzez własną sieć placówek handlowych. W latach 80. Zakłady Żyrardowskie zaczęły odchodzić od jednolitego asortymentu produkcji, jakim był len. Przełomowym momentem było wybudowanie w 1881 r. w Rudzie Guzowskiej przędzalni bawełny o 15 000 wrzecion²⁵. Proces ten spotęgowany został w latach 1882–1886 przez uruchomienie przędzalni wełny gręplowanej na 3 600 wrzecion²⁶.

Zasadniczy wpływ na proces modernizacji techniki produkcji miało zainstalowanie w fabryce żyrardowskiej w 1885 r. energii elektrycznej²⁷. Dynamomaszyny fabryczne dostarczały nie tylko prądu do oświetlenia hal produkcyjnych, ale także równolegle wspierały maszyny parowe. Kolejną, bardzo istotną inwestycją Zakładów było zbudowanie w 1901 r. gazowni fabrycznej. W pierwszym roku działalności produkcyjnej dostarczyła ona 2 947 000 m³ gazu świetlnego²⁸.

Pod koniec XIX wieku Zakłady Żyrardowskie osiągnęły optimum wielkości przedsiębiorstwa. Od tego czasu dalszy wzrost produkcji osiągany był głównie drogą ciągle doskonalonej mechanizacji procesów produkcyjnych i zwiększania wydajności pracy. Nie wznoszono już nowych obiektów fabrycznych, ale starano się, by przy jak najmniejszych nakładach kosztów modernizować obiekty już istniejące.

W 1905 r. opracowany został plan sytuacyjny i projekt elektrycznej transmisji w głównej fabryce. W 1910 r. sporządzono kompleksowy plan

²⁴ APŻ, Akta gminy Żyrardów, j. a. 486.

²⁵ J. Łukasiewicz, *Przewrót techniczny w przemyśle Królestwa Polskiego...*, s. 314.

²⁶ Tamże, s. 335.

²⁷ Obszar Warszawskiej Guberni za 1885 god, Warszawa s. 4–5.

²⁸ Tamże.

elektryfikacji zakładów, obejmujący wszystkie wydziały produkcyjne. Planowany koszt realizacji tego zamierzenia opiewał na sumę 1 805 087 rubli²⁹.

Ogółem wartość budynków, maszyn i urządzeń w 1914 r. osiągnęła olbrzymią sumę blisko 12 mln rubli³⁰. Rozwojowi parku maszynowego towarzyszyła zmiana asortymentu produkcji. Pod koniec XIX wieku Zakłady Żyrardowskie przestawiły się w dużym stopniu z produkcji lnianej na bawełnianą i wełnianą.

Poważny udział w całokształcie działalności ekonomicznej Zakładów miały oddziały pomocnicze, których praca rzutowała bezpośrednio na systematycznie rosnącą produkcję podstawową. W 1875 r. wartość produkcji rocznej wynosiła 1 500 000 rubli, w 1882 r. – 3 500 000 rubli³¹, w 1885 r. – 7 100 692 rubli, w 1900 r. – 12 990 000 rubli, a w 1914 r. – 21 463 314 rubli³².

Jednym z podstawowych czynników decydujących o rozwoju Zakładów oraz dynamice wzrostu wartości produkcji był stan załogi robotniczej. Liczba zatrudnionych robotników kształtowała się następująco: rok 1857 – około 2 000, rok 1876 – 3 350, rok 1882 – 7 300, rok 1900 – 9 029, rok 1914 – 8 647 robotników³³.

Kombinat włókienniczy w Żyrardowie w latach 1885–1914 skupiał ponad 50% ogólnej liczby zatrudnionych w przemyśle włókienniczym Warszawskiego Okręgu Przemysłowego. Do wybuchu pierwszej wojny światowej Zakłady Żyrardowskie były jednym z największych przedsiębiorstw przemysłowych w Królestwie Polskim i największym producentem wyrobów lnianych w Europie.

Od początku istnienia fabryki żyrardowskiej panowały w niej trudne warunki pracy i niskie zarobki robotników. W 1883 r. doprowadziło to do ich masowego protestu wyrażonego w formie pierwszego strajku powszechnego. Okupiony on został krwawymi ofiarami trzech zabitych, czterech rannych ze strony robotników. Załoga częściowo strajk wygrała. Jednocześnie stał się on dla niej szkołą walki politycznej na przyszłość i stworzył przesłanki do organizowania się partii robotniczych w tym ośrodku przemysłowym.

Tuż po strajku zorganizowane zostały kółka partii *Wielki Proletariat*. Następnie działały tu kolejno organizacje *II Proletariatu*, *Związku Robotni-*

²⁹ APŻ, Towarzystwo Akcyjne Zakładów Żyrardowskich, sygn. 1217, 1220.

³⁰ K. Zwoliński, *Zakłady Żyrardowskie...*, s. 61.

³¹ J. Kazimierski, *Zakłady Żyrardowskie w okresie przewrotu technicznego (1857–1882)*, [w:] Żyrardów 1829–1945..., s. 60

³² K. Zwoliński, *Zakłady Żyrardowskie...*, s. 68.

³³ Tamże, s. 31, 109.

ków Polskich, Polskiej Partii Socjalistycznej, Socjaldemokracji Królestwa Polskiego i Litwy, Komunistycznej Partii Polski i dalsze. Stawały one zawsze na czele żyrardowskich robotników w ich walce o poprawę bytu, wolność narodową i społeczną. Szczególnie burzliwe wystąpienia robotnicze miały miejsce podczas tradycyjnych obchodów święta 1 Maja. Szerokim echem, na ziemiach polskich i w imperium carskim, odbiły się walki robotników żyrardowskich w czasie rewolucji 1905–1907.

Miastotwórcza funkcja Zakładów Żyrardowskich. Organizacja gminy

Zakłady Żyrardowskie nie tylko zapoczątkowały powstawanie osady fabrycznej, ale w sposób jednoznaczny określiły jej charakter oraz wywarły zasadniczy wpływ na kierunki dalszego rozwoju. Wszelkie procesy, zachodzące w dziedzinie życia ekonomicznego, społecznego, planów zabudowy i charakteru architektury, nazewnictwa ulic, urządzeń komunalnych, oświaty, kultury, handlu i usług nosiły na sobie wyraźne znamiona oddziaływania Zakładów. Zjawisko to pogłębiało się wraz z rozwojem fabryki, jej produkcją i wzrostem rangi w przemyśle włókienniczym na ziemiach polskich i w Europie. Osada z czasem stała się głównym zapleczem siły roboczej dla potrzeb fabryki i niejako prywatną własnością jej kolejnych posiadaczy. Fabryka była zawsze, prawie jedynym i podstawowym, miejscem pracy dla mieszkańców powiatu błońskiego. W murach fabryki poszukiwali pracy przybysze z odleglejszych miejscowości należących do powiatów: sochaczewskiego, łowickiego, skierniewickiego i warszawskiego.

Pod koniec XIX i w początkach XX wieku na terenach gminy Żyrardów obok wszechwładnie dominującej fabryki wyrobów lnianych i stworzonej przez nią bazy ekonomicznej i społecznej, zaczęły powstawać drobniejsze zakłady o charakterze raczej usługowym. Rozwijały się też placówki komunikacji i łączności, w tym urząd pocztowo-telegraficzny. W 1875 r. uruchomiony został przez Adolfa Riedla młyn parowy³⁴. Drugi młyn założył w 1887 r. Karol Witt³⁵. W ostatnich latach XIX wieku we wsi Teklinów gminy Żyrardów uruchomione zostały kolejno trzy garbarnie przez braci: Ludwika, Jana i Wilhelma Schmidtów. W latach 1908–1910 rozpoczęła produkcję wytwórnia makaronu.

Z bardziej liczących się zakładów usługowych, jakie w tych latach powstały, można wymienić pracownię krawiecką Wacława Darkowskiego,

³⁴ A. R. Sroka, *Przemysł fabryczny w Królestwie Polskim*, Warszawa 1911, poz. 6087.

³⁵ Tamże, poz. 6094.

zakład wyrobu kapeluszy Tomasza Pawłowskiego, warsztaty ślusarskie Skalskiego i Frejlicha, piekarnie Haeberlego³⁶.

Pod koniec XIX wieku administracyjnie w skład gminy wchodziło 18 wsi, 4 folwarki i 3 mniejsze osiedla, razem 25 jednostek. Stan taki utrzymał się do 1915 r. Były to wsie: Benenard, Bieganów, Henryszew, Ruda Guzowska, Sade Budy, Sokule, Teklinów, Grądy, Kozłowice Nowe, Kozłowice Stare, Mariampol, Piotrowin, Tomaszów Stary, Tomaszów Nowy, Feliksów, Józefów, fabryczna osada Żyrardów, stacja Ruda Guzowska, folwarki: Ruda Guzowska, Sokule i Mariampol oraz osiedla: Feliksów i Kozłowice Stare.

W 1897 r. w gminie była jedna cegielnia, 8 leśniczówek, 5 karczm i 9 młynów – w tym 2 parowe³⁷. Zlokalizowanych było tu 668 gospodarstw, o 2 017 budynkach inwentarskich³⁸.

W gminie zamieszkiwało wówczas 28 857 osób. W tej liczbie na osadę fabryczną Żyrardów przypadało 128 budynków i 5 265 mieszkańców, na Mariampol Guzowski – 209 budynków i 9 311 mieszkańców, na Teklinów – 104 budynki i 6 040 mieszkańców, na Podlasie – 85 budynków i 2 049 mieszkańców³⁹.

Razem 22 665 osób, co stanowiło 78,7% ogólnej liczby ludności w gminie.

W 1914 r. na ogólną liczbę 39 297 mieszkańców gminy w osadzie fabrycznej Żyrardów mieszkały 8 104 osoby, w Rudzie Guzowskiej i tzw. Rudzie Nowej – 12 230, w Teklinowie 7 792 i na Podlasiu – 4 942 osoby⁴⁰. Łącznie 32 068 osób, co stanowiło 80% ogółu ludności gminy. Były to więc dzielnice najczęściej zabudowane i zaludnione.

Wzrost liczby mieszkańców gminy powodował potrzebę rozwoju budownictwa mieszkaniowego, urządzeń komunalnych, handlu i usług. Wychodzenie naprzeciw tym potrzebom, odbywało się w różny sposób. Obok domów fabrycznych budowano coraz więcej domów prywatnych. Najpierw były to, lokalizowane wzdłuż powstających ulic, parterowe i jednopiętrowe domy drewniane, bez żadnych urządzeń sanitarnych. Z czasem na zapleczu domów drewnianych wznoszono tzw. oficyny. Były to już zazwyczaj dwupiętrowe domy murowane. Najokazalszy dom w Żyrardowie został wybudowany w 1910 r. przez Martena Krastyna. Był to jedyny wówczas dom

³⁶ K. Zwoliński, *Zakłady Żyrardowskie...*, s. 89.

³⁷ A.P.Ż, Akta Gminy Żyrardów. Pierwszy Ogólny Spis ludności imperium rosyjskiego, pow. Błonie, sporządzony w 1897 r.

³⁸ Tamże, s. 48 Spis wsi, osad i folwarków wchodzących w skład gminy Żyrardów.

³⁹ Tamże, Pierwszy ogólny spis ludności imperium rosyjskiego...

⁴⁰ Tamże, 1081. Spis liczby mieszkańców Gminy Żyrardów sporządzony w lipcu 1914 r.

czteropiętrowy. Dalsze domy mieszkalne dwu- i trzypiętrowe zaczęły powstawać po 1910 r.

W głównej mierze jednak infrastrukturę Żyrardowa stwarzało Towarzystwo Akcyjne Zakładów. Wybudowane zostały: fabryczna stołówka, kąpielisko, pralnia, szpital, ambulatorium, apteki, sklepy, młyny (w Korytowie i Hamerni), ochronka, szkoły, przytułek dla urzędników i robotników, dom Dittricha, pałac w parku – 1897 r.), kantor główny (1898 r.), resursa fabryczna (1904 r.), hala gimnastyczna (1906 r.), dom ludowy (1911 r.). Wzniesiono kaplicę i trzy kościoły, założono cmentarz, wybudowano urząd gminy i nową rzeźnię fabryczną.

Przemysłowy i urbanistyczny rozwój Żyrardowa przyniósł ze sobą wzrost sieci warsztatów rzemieślniczych i sklepów w tym spółdzielczych. Osada fabryczna stopniowo nabierała cech miasta.

Prawa miejskie Żyrardów otrzymał 1916 r. na mocy zarządzenia okupacyjnych władz niemieckich. Jego obszar stanowiły odtąd: osada fabryczna Żyrardów, Ruda Guzowska, Podlas i część Teklinowa⁴¹.

Historical Determinants for Locating the Linen Goods Factory in Żyrardów

Summary

In the article, the author attempts to answer the questions about the conditions that determined the choice of the industrial site for the Linen Goods Factory in the settlement Ruda Guzowska (which later developed to be the town of Żyrardów today).

The first part of the paper describes the geographical environment that existed in the area at the beginning of the 19th century, presents the development of the linen industry in the then Congress Kingdom of Poland, and comments on the technological progress in those days.

The basic determinants that led to choose Ruda Guzowska (a settlement in the estate of Counts Łubieńskis) as the site for the future linen goods factory were as follows:

- personal initiative of the Łubieński brothers,

⁴¹ A. Gryciuk, *Miasto Żyrardów w okresie międzywojennym*, [w:] *Żyrardów 1829–1945...*, s. 211.

- protective policies of the authorities of the Congress Kingdom of Poland aimed at industrialising the territory,
- obtaining an investment credit for the construction of the factory (the head of the creditor bank was one of the Łubieńskis),
- fertile lands suitable for growing linen, and widespread tradition of linen growing,
- easily available workforce,
- regular supply of water from the Pisia River for industrial purposes,
- vast surrounding forests providing timber for construction,
- convenient location, within easy reach from Warsaw and Łódź,

The construction work began in 1830, and the factory came on stream in the middle of 1833.

This article covers the developments in the Factory until 1916.